

DRET, COSTUMS I RITUALS FUNERARIS A ROMA ENTRE ELS SEGLES I – III DC

Alexis Serrano Méndez

alexisii@hotmail.com

Resum: Aquest breu article pretén ser la sistematització de certs conceptes relatius a les pràctiques funeràries a la ciutat de Roma en base al dret i als costums, on hom pot veure com la diferència entre cristianisme i paganisme al registre arqueològic és pràcticament nul·la entre els segles I-III. Segons la nostra opinió, la manca de grans diferències entre els enterraments d'ambdues comunitats rau en la mateixa subjecció a una forta tradició cultural i cultural i a una mateixa estructura jurídica afermada secularment. Amb tot, ja en aquests primers segles del cristianisme, s'observa com apareixen alguns elements diferenciadors que seran característics de la nova religió durant segles.

Riassunto: Questo breve articolo vuole chiarire alcuni concetti relativi alle pratiche funerarie nella città di Roma sulla base del diritto e della consuetudine, da cui si può apprezzare che la differenza tra sepolture cristiane e pagane è praticamente nulla tra i secoli I- III. Secondo noi, la mancanza di grandi differenze tra le sepolture delle due comunità si motiva nella stessa sottomissione alla forte tradizione culturale e culturale e alla stessa struttura giuridica affermata durante diversi secoli. Comunque nei primi secoli del cristianesimo si vede come già appaiono alcuni elementi differenziatori che diventeranno caratteristici della nuova religione per molti secoli.

INTRODUCCIÓ

Durant els primers segles del cristianisme apareix a les fonts una radical oposició entre les tradicions de sepultura pagana i cristiana, però en realitat, aquestes diferències es presenten molt vagament en el registre arqueològic. Hom creu que les fonts cristianes pretenen definir-se tot senyalant els trets diferenciadors amb la cultura-religió imperant, malgrat que en realitat els autors eren conscients que les diferències eren mínimes. Resulta obvi pensar que l'escassa diferència a nivell formal, estructural i material entre tombes cristianes i paganes és fruit del mateix marc legal i la mateixa tradició cultural a la que estaven sotmeses ambdues comunitats religioses.

En aquest treball analitzem els costums funeraris i el dret romà referent al món dels cementiris, centrant la nostra atenció a la ciutat de Roma durant els primers segles del cristianisme (segles I-III).

Són d'especial interès aquests primers segles del cristianisme perquè en ells es mesclen l'estructura social i la superestructura religiosa romana i de la nova cultura cristiana. En aquest sentit, analitzarem el dret i els costums com a mostra de l'estructura romana en la qual a poc a poc s'anirà encabint i fonent la superestructura de la nova religió.

LES NORMES JURÍDIQUES RELATIVES A LA SEPULTURA

El dret romà relatiu al món sepulcral anava més enllà del dret civil. Era dret sagrat i en tant que sacre esdevenia inviolable. Quan la sepultura es feia per via testamentària, com succeïa sovint, la voluntat del difunt passava de ser *lex privata* a ser *lex sacra* perdent la vàlua en el dret privat però situant-se per sobre d'ell (REMESAL, 2002).

Analitzarem seguidament alguns d'aquests aspectes relatius al dret sepulcral.

-El «*Ius sepulcris*»

Aquest dret reconeixia el dret a la sepultura i concernia a diverses categories socials. Pel que fa als lliberts, tan els *ingenui* (nats lliures) com els *liberti* (nats serfs i esdevinguts lliures *a posteriori*), podien gaudir de

sepultures. Els esclaus, malgrat no poder posseir res en vida, podien procurar-se una tomba. Finalment, hi ha els condemnats a mort que podien ser sepelits si així ho permetien les autoritats competents així doncs veien, com Jesús mateix va poder ser enterrat (Mt. 27, 58) com tants altres màrtirs cristians on a redós de llurs tombes s'edificaren els primers centres de culte.

-La llei «*Sepultura extramurana*» o «*extra urbem*»

Vigent des de l'any 451 aC a les *leges lapideae*. La llei de *Sepultura extra urbem* diu així *hominem mortum in urbe ne sepelito neve urito* (*Lex XII tab.*) Per tant no es podia enterrar ni incinerar *in urbe*. Era una llei severa després de la qual s'aprovà la *Lex Iulia municipalis*, promoguda per Juli Cèsar (al 44 aC) que reafirmava el mateix. Cal però especificar què significa *in urbe*. Ordinàriament es pensa que *in urbe* significa «dins la muralla». Contràriament a aquesta definició, Lugli diu que *in urbe* no vol dir *intra moenia* però sí dintre el recinte del pomeri (LUGLI, 1926). El pomeri (de *postmoerium*) era una línia més enllà de la muralla a vegades coincident amb la línia murària, després de la qual començava l'*ager publicus*. El *postmoerium* era també una línia de terra entre el límit de les cases i la muralla on s'havia de respectar el sòl, així doncs en aquest cas coincidia amb l'*intervalum*. En aquests espais del *postmoerium* estava prohibit construir cases, tombes o bé plantar-hi arbres. El pomeri és un concepte religiós que segueix les normes etrusques transmeses a través de la tradició de l'agrimensura augural: era una línia ideal que separava la ciutat del camp i que tenia una funció religiosa. Es col·locaven fites sacres per delimitar-ne el territori de la ciutat dels vius (i dels déus). El pomeri és el confí religiós de la ciutat i no sempre coincideix amb les necessitats poliòrquètiques de la ciutat. A Roma l'Aventí va ser exclòs del pomeri fins Aurelià; el Camp de Mart era inclòs dins les muralles però fora del pomeri per la qual cosa s'explica la presència del mausoleu d'August entre Flaminia i el Tíber i també que dins l'anomenada *Porta Maggiore* hi hagi part d'una necròpolis encara visible avui dia. Només podia ampliar el pomeri de Roma aquell cònsol o emperador que havia conquerit per

a Roma part de l'*Ager barbaricus* és a dir, que avia allunyat la línia del *Limes* ampliant les fronteres de l'Imperi.

La llei d'enterrar valia sobretot per la ciutat de Roma i es complia amb més o menys rigor a les províncies.

La conseqüència principal de la predita llei és un repartiment topogràfic concret de les zones cementirials al llarg de les vies d'accés a la ciutat. En aquest sentit, Virgili diu que *Salaria densa bustis* i així ho eren bona part de les vies de l'Imperi.

Les excepcions de la lleis eren poques i per tant recollien l'interès dels autors contemporanis. Juli Cèsar fou incinerat dins la ciutat al bell mig del Fòrum Romà, just al davant de la casa del Sum Pontifex, on residia. Aquest fet excepcional es deu a que després de la seva mort fou divinitzat i entrà a la categoria dels déus deixant la condició humana. Una altre excepció fou l'enterrament de Trajà que manà dipositar llurs despulles en una urna d'or a la columna gegant que havia fet construir darrere de la basílica del seu fòrum (DAVIES, 2000).

Com hem vist, a l'antiguitat clàssica hi havia una clara separació entre l'espai reservat als vius i el reservat als morts. Les tombes es trobaven als afores de les ciutats, a redós dels camins, on els vius en circular-hi havien de complir el seus deures vers els difunts. Aquesta és la realitat clàssica per contra del que succeirà a l'Edat Mitjana on les tombes se situen dins les ciutats i freqüentment a l'interior de les esglésies. Es tracta de llocs consagrats, on els vius i els morts es troben conjuntament. En aquest moment neix una nova concepció espiritual on els difunts cobren un nou valor dins la comunitat dels sants. Aquesta serà una característica del cristianisme fins el període de la Il·lustració. A Espanya Carles III declararà la separació dels cementiris de les zones poblades però no s'executarà la pràctica sistemàticament fins el regnat de Josep Bonaparte.

-La llei «*Proprietas sepulchri*»

Segons la llei *Proprietas sepulchri* ningú podia ser dipositat en una tomba si aquesta no era de la seva propietat ni aquella d'un altre propietari

sense el seu beneplàcit. Aquesta norma queda sovint reflectida en l'epigrafia funerària deixant constància que qui hi ha al l'interior de la tomba n'és el propietari i que aquesta propietat per deixa passa als seus descendents.

En aquest marc legal resulta difícil d'enquadrar el fet que els cristians de Roma tinguessin sepulcres comunitaris ja que, l'ordenament jurídic no ho preveia. En efecte als darrers decennis del segle II dC es pot veure com els cristians tendeixen a enterrar els seus propis difunts en llocs de sepultura reservats només a cristians i per tant excloent-hi els pagans. Cap al 200 dC neixen les primeres àrees funeràries comunitàries reservades únicament a cristians, no són gentilícies ni corporatives; són obertes només per acollir els fidels.

-La llei «*intactus sepulchri*»

La intangibilitat (*intactus*) dels sepulcres prové de la *religiositas* o de la *sacralitas*.

-El *locus religiosus*. N'hi havia prou amb dipositar legítimament un cos a una tomba o urna a un nínxol perquè, sense ulterior cerimònia, el lloc esdevingués *religiosus* i, consegüentment, intangible. Marcià ens ho descriu així: «*religiosum autem locum unusquisque sua voluntate facit, dum mortuum inferit in locum suum*»¹.

-El *Locus sacer*. La *sacralitas* s'esdevé per una específica consagració ritual. Els cementiris cristians seran *loci religiosi* però mai *loci sacri*.

El fonament de la *religiositas* o de la *sacralitas* de la tomba era la intangibilitat que l'Estat, en teoria, assegurava amb la seva protecció. La violació d'una tomba era punible en base a les *Leges sunt sanctae*. Aquell qui transgredís la llei podia rebre una *sanctio*; això és, una pena o una multa per part dels tribunals competents. Normalment la violació d'una tomba era penada amb la *damnatio ad metalla*.

Tant pagans com cristians, recorrien sovint a conjurs i malediccions contra aquells qui atemptessin contra la integritat de la tomba. Amb formules com: *Quicumque violaverit (...) deos sentiat iratos semper sibi*. O bé,

Male pereat, insepultus iaceat, non resurgat, cum Iuda partem habeat, si quis sepulcrum hunc violaverit.

La violació de la tomba era un acte sacríleg i com hem vist es creia que els morts podien intervenir en la vida dels vivents. Només el *Pontifex maximus* podia donar el permís per la *translatio* (exhumació i trasllat) d'un cos. Així doncs veiem com Constantí va poder suprimir les necròpolis Vaticana i Ostiense per construir les basíliques de Sant Pere i Sant Pau.

De la intangibilitat neix la perpetuïtat de la tomba. El sepulcre no és temporal, és perpetu i així es reflectia en epígrafs amb inscripcions com: *somno aeternali, perpetuis datur sepulcris, perpetuam sedem nutritior possides ipse...*

Sota la fórmula *Dis Manibus sacrum*, nata a Roma durant el període republicà, es consagrava i per tant es blindava d'intangibilitat la tomba sobre la qual s'hi escrivia aquest breu text que al·ludia els déus Manes. Aquesta fórmula es generalitzà al llarg dels segles II-IV dC, tan en àmbit cristià com pagà. Segurament els cristians coneixien el contingut pagà del text però l'empraven per assolir la inviolabilitat de les seves tombes, conscients del contingut legal que contenia la fórmula. No convé doncs interpretar la sigla DMS com una clau cristiana *D(eo) M(agno) S(acrum)* (CANDELLI, 1997).

ELS COSTUMS FUNERARIS

La religió romana donava molta importància a la vida pública. Les pràctiques funeràries atenyien a la família i al grup social del difunt. Els primers cristians romans seguien els costums imperants del seu entorn amb independència de la seva religió.

Els cristians, com sempre havien fet els romans preparaven igualment els difunts. El cos es rentava i s'untava amb perfums, s'embolcallava amb un llenç entre els plecs del qual es deixava un petit estrat de calç per que absorbís els líquids de la putrefacció (creant una mena d'embalsament parcial). Es dipositava el difunt, rarament vestit

(MARTORELLI, 2000), a la tomba (independentment de la seva tipologia). Finalment es deixaven dins el components de l'aixovar (petits vasos i ampolles de perfum (DE SANTIS, 2000)). La sepultura (*depositio*) normalment es realitzava al capvespre del dia següent de la defunció, després de l'exposició del difunt (*Prothesis* = *Velatio*). Es decorava la tomba amb garlandes i flors i s'il·luminava amb llànties. La tomba es visitava el tercer dia, el setè i el trentè després de la mort. Els cristians prengueren l'expressió *Dies natalis* dels pagans per designar la data de la mort d'un màrtir o bé la d'un home d'església. Els pagans contràriament empraven el *Dies natalis* per recordar el difunt en el dia de l'aniversari del seu naixement.

Els cristians normalment no incloïen aixovar (NUZZO, 2000) a les seves tombes ja que aquest era signe de pervinença del cos a la tomba. Poc a poc les tombes s'anaren orientant cap a l'oest però amb el cap del difunt cap a orient per poder contemplar l'arribada de Crist segons l'expressió de fe següent: *Sol invictus, Oriens, Dies, Lux, Stella*. La predita orientació esdevindrà única cap al 400 dC.

EL RITUAL DE SEPULTURA

Els romans empraven dos tipus de rituals de sepultura (*exequiae*): la incineració i la inhumació. Cap al segle II dC es va generalitzar l'ús de la inhumació en bona part perquè els cristians l'havien pres com a ritual propi i també perquè la incineració era un ritu molt car. Durant els segles II i III la coexistència d'ambdós rituals era freqüent, en temps de Constantí la simultaneïtat de rituals escassejava i les incineracions eren rares.

Els cristians prengueren per rituals d'*exequiae* solament la inhumació, cosa que no només és un fenomen cultural, sinó que també és una expressió de la seva fe en la resurrecció del cos. No es té constància de cap cristià que adoptés el ritual de la incineració, en general se considera que la presència d'una urna és símptoma de paganisme.

Acompanyant el ritual es formulaven pregàries i sovint l'eucaristia, tot i que no queda clar si es feien el mateix dia de la defunció, de l'enterrament o bé en altres dies successius al funeral. Sant Agustí men-

ciona, parlant del funeral de Santa Mònica, la vigília fúnebre, l'eucaristia després del funeral i l'eucaristia de l'aniversari de la mort amb aquestes paraules: «*Cum ecce corpus elatum est, imus, redimus sine lacrymis. Nam neque in eis precibus quas tibi fudimus, cum offerretur pro ea sacrificium pretii nostri, iam iuxta sepulcrum posito cadavere, priusquam deponeretur, sicut illic fieri solet, neque in eis precibus ego flevi.*»²

ALTRES RITUALS

Un dels rituals funeraris més difosos entre els romans era el banquet. Per designar el banquet funerari s'empraven diversos termes: *refrigerium*, *epulum*, *agape* o *convivium*. El banquet fúnebre es caracteritzava per la *hilaritas* i la *dignitas* dels participants. Segons la convicció del món antic, el mort era present al convit.

Els cristians practicaven l'*epulum* que ha deixat una empremta arquitectònica als cementiris romans. Les *trichilia* (altrament dites *trichila*, *pergula* o *calyba*) eren les construccions sobre les quals es disposaven els comensals. Aquestes són presents per exemple a la necròpolis de Sant Sebastià o a l'hipogeu dels Flavis al cementiri de Domítilla. Sobretot en temps de Constantí als *cubiculi* es col·locaven sovint unes estructures funcionals per al ritual del refrigeri: bancs, cadires, pous, taules... La presència d'aquestes estructures testimonia l'ús generalitzat que els primers cristians feien de la pràctica del banquet en honor al difunt (FIOCCHI NICOLAI, 1998).

El *refrigerium* era un ritual auster, una manifestació de memòria afectuosa vers el difunt. Consistia en abocar o llibar llet o vi sobre la terra de la sepultura o sobre la mateixa tomba si aquesta tenia un conducte que unia l'interior amb l'exterior. Aquesta pràctica volia representar el fet d'acostar un got als llavis del mort de forma i manera que servís per refrescar-lo. S'anomenava *refrigerium*, *refrigeratio*, que prové del grec *αψυξη, αψυξις*, perquè creien que servia de refresc per el difunt.

Aquestes pràctiques supersticioses estaven tan generalitzades entre la població pagana com en la cristiana i per això l'església dels primers

segles intentà frenar aquests símptomes de paganisme. En aquest sentit són representatives les recomanacions de Tertulià³ i d'Agustí⁴.

ELS CEMENTIRIS

La paraula cementiri prové del llatí *coemeterium* que alhora prové del grec *κοιμητηριον* de *κοιμαο* que significa «dormitori». Aquest terme apareix cap al 200 dC. «*in coemeterio corpus corpori iuxta collocando*»⁵

El terme cementiri és diferent al tradicional romà «necròpolis». Pels romans la necròpolis era un lloc per restar-hi tota l'eternitat mentre que en el cas dels cristians el cementiri és «lloc de descans» temporal a l'espera de la resurrecció. Segons Sant Joan Crisòstom, després del sacrifici de Crist, la mort no era més mort i per tant els difunts no estan morts sinó que dormen. Els cementiris cristians no foren mai desconeixuts per les autoritats romanes, ni en temps de persecució. La sepultura sempre es feia en el marc de la legalitat a dalt descrita (FERRUA, 1958).

Però parlar de cementiris de Roma equival a parlar de les Catacumbes. La paraula catacumba fa referència a un concepte topogràfic originàriament «*cimiterium catacumbas*» que s'emprava per designar un cementiri en concret, la galeria de Sant Sebastià que restà accessible durant tota l'edat mitjana. El terme, però, als segles XVI-XVII es generalitzà per designar cementiris subterranis. Lluny de la realitat històrica, segons la concepció romàntica les catacumbes foren lloc de refugi i culte en temps de persecució. L'explicació de la seva gènesi rau en la forta pressió especulativa que tenia l'ager de Roma que el feia extraordinàriament car. Per tal d'obtenir espais més barats es començaren a excavar galeries subterrànies a la tova roca volcànica romana popularment anomenada «*Tufó*».

L'etimologia de la paraula catacumba es molt discutida i no hi ha gaire consens. En grec *κυμβα* significa copa, tassa, vas o bé barca. Per tant *κατα κυμβας* significa sota de la cavitat, sota el barranc o profund, una depressió al terreny... És possible que aquesta depressió

del terreny fos la que hi ha entre les Circ de Magenci i l'actual basílica de Sant Sebastià. Hi ha autors que consideren que el nom vindria del llatí directament, *ad cumbas*, probablement perquè hi havia algun senyal en el terreny amb forma de barca o bé perquè hi havia alguna hostatgeria on podien aturar-se els viatgers i comerciants que circulessin per l'Àpia anant o venint de Roma.

Durant els primers anys del cristianisme també hi havia altres termes que designaven el que ara en diem cementiri: A l'Àfrica els llocs de sepultura s'anomenaven *area*, a Macedònia rebien el nom d'*accubitorium* i els cementiris subterranis s'anomenaven *cryptae*.

Les dues tipologies bàsiques de sepultures són les següents: els enterraments subdials (*sub divum* = sota el cel) situats a cel obert altrament dits epigeus (*ἐπι-γειος* = sobre la terra) i els hipogeus (*ὑπο-γαιος* = sota la terra) que són fruit d'excavar galeries subterrànies. Sota la paraula hipogeu hom pot trobar un doble sentit: tot el cementiri subterrani o bé cambra sepulcral subterrània. El fet de crear àmbits subterranis era present a moltes cultures mediterrànies antigues, sobretot a aquelles on es gaudia d'un subsòl que permetia una fàcil excavació i una resistència fiable. La tradició del Laci venia marcada en aquest sentit pels etruscs, els sabins i els mateixos romans (FIOCCHI NICOLAI, 1998).

A Roma al segle II dC es van ajuntar dos motius. D'una part hi hagué un fort creixement demogràfic i de l'altre es generalitzà l'ús de la inhumació. Fets que causaren un creixement de la necessitat d'espais dedicats a la sepultura. Ja durant el segle I dC s'havia començat a experimentar la creació d'espais funeraris col·lectius, familiars o corporatius que sota els mausoleus de la superfície tenien cambres o petites galeries subterrànies per guanyar espai per les inhumacions. Hi ha nombrosos exemples a les vies Portuense, Triomfale, Flamina, Latina, Appia ... totes de limitada extensió (FIOCCHI NICOLAI, 1998). (fig.1)

Amb aquest rerafons cultural s'entén que la comunitat cristiana romana dels dos primers segles se servís dels hipogeus per enterrar els seus difunts ja que els subsòl era adequat per fer-ho i les necessitats d'espai ho requerien.

En base al dret i als rituals predits, els primers enterraments cristians de Roma no difereixen pràcticament en res d'aquells que no ho són. Veiem com els primers cristians romans enterraven els seus propis morts a les àrees paganes, a sepulcres individuals, familiars o corporatius. Dos exemples són les suposades tombes de Sant Pere i Sant Pau que foren enterrats a les necròpolis del turó del Vaticà i a la necròpolis de la Via Ostiense respectivament.

El primer grup de sepultures cristianes numèricament rellevant de Roma és el de la zona sepulcral sota la *Basilica Apostolorum* de Sant Sebastià a la Via Appia. Aquest cementiri fou descobert a inicis del segle XX. Es tracta d'una antiga pedrera de «*pozzolana*» en desús. Segurament ja des dels primers anys del segle II dC alguns enterraments ja havien ocupat els espais subterranis d'aquella cantera abandonada. En un espai ovoide es construïren tres tombes paganes d'aspecte monumental en *opus latericium* i revestides de pintura al fresc, contemporànies a les quals es construïren les cristianes en *loculi* que contenien els cossos pertanyents als individus de dos nuclis familiars: els *Ancotii* i els *Ulpii* a jutjar pels epígrafs que contenen. Com podem veure, els primers cementiris cristians eren compartits amb els pagans. (fig.2)

Els cementiris subdials quasi sempre s'inserien en els pagans ja que la població que esdevé cristiana continua enterrant els seus difunts a l'àrea emprada amb anterioritat. La tipologia a l'inici no presenta diferències i es difícil establir quan ens trobem davant d'un cementiri pròpiament cristià. No és lícit parlar de cementiris cristians quan només una tomba presenta trets prou vinculants.

Els cementiris subdials es presentaven com espais plens de tombes circumdades d'algun element visible que les delimitava *per circuitum*. L'àrea segons les lleis de propietat havia de tenir unes dimensions definides (*In fronte pedes tot, in agro pedes tot*). Fixar les dimensions s'anomenava *ponere tumulo metas, metare tumulum* o *figere tumulo metas*. Per aquest motiu l'àrea es deia *metata*. En realitat la meta era un *cippus*. Aquests *cippus* són freqüents a cementiris pagans però no se'n troben als cristians. Feta la delimitació

del recinte, es feia visible físicament amb murs d'*opus latericium*, de maçoneria o bé de fusta. Un cop «metada» i protegida l'àrea s'anava omplint de tombes i túmuls.

CONCLUSIÓ

Les tombes dels primers cristians de Roma així com els de la resta de l'Imperi romà no diferien gaire de les dels pagans ja que ambdues comunitats estaven subjectes a les lleis del dret romà, supeditades als mateixos condicionats físics (gènesi del sòl) i sota la influència de les mateixes pràctiques consuetudinàries seculars. Aquestes pràctiques originalment no diferenciaven gaire ambdues comunitats però amb el temps i sobretot amb la perseverança de l'església, permetrien caracteritzar els cementiris cristians i distingir-los d'aquells que no ho eren. Malgrat la insistència de l'Església, certes pràctiques paganes no desaparegueren dels cementiris cristians fins l'Edat Mitjana i Moderna amb la presència de la Pesta Negra i sobretot amb el Concili de Trento.

Notes

¹ Marcia, *Digestae*.1,8,6

² Sant Agustí, *Confesions*. 9,12,32

³ Tertulià, *Apologia*. 39

⁴ Sant Agustí, *Confesions*, 6,2

⁵ Tertulià *De anima* 51, *Apologeticus*. 3, 37

BIBLIOGRAFIA

- Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologie Christianae Spit-Porec* 25/9-1/10.1994 (Studi di Antichità Cristiana LIV), Vol 3, Ciutat del Vaticà. 1998
- CANDELLI, Mª L. (1997): *Nota su D(IS) M(AMIBUS) e D(IS) M(ANIBUS) S(ASCNUM) nelle iscrizioni cristiane de Roma*, a Le iscrizioni in Vaticano. Roma.
- DAVIES, P. (2000): *Death and the Emperor Roman Imperial funerary monuments, from Augustus to Marcus Aurelius*. Cambridge.
- DELEHAYE, H (2004): *Origines du culte des martyrs*, Brussel les.
- Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*. Suplement 1970 i segon suplement 1971-1994: *Le catacombe*, pp.190-203, 473.
- Enciclopedia Italiana*. G. Treccani, Roma 1999
- FERRUA, A. (1958): *Il cimiterio dei nostri morti*, Civiltà Cattolica, Roma.
- FIOCCHI, V; BISCONTI, F; MAZZOLENI, D.(1998) *Le catacombe cristiane di Roma. Origini, sviluppo, apparati decorativi, documentazione epigrafica*. Regensburg.
- FIOCCHI, N. (2001): *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani de Roma dal IV al VI secolo, Studi e ricerche*. Potificia comissió d'arqueologia sacra. Ciutat del Vaticà.
- HUBERT, J. (1985): *Nouveau recueil d'études d'archéologie et histoire. De la fin du Monde Antique au Moyen Age* (Mémoires et documents publiés par la société de l'Ecole de Chartes 29. Ginebra.
- Incinérations et inhumations dans l'Occident Romain aux trois premiers siècles de notre ère*, Actes del col loqui de 1987, Toulouse, 1991
- LUGLI, G (1926): *Monumenti antichi*, Accademia dei Lincei 31, Roma.
- MARTIRELLI, R (2000) *Clothing in burial practice in Italy in the early Christina period. A Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxford.
- NUZZO, D (2000): *Amulet and grave in late antiquity: some examples from roman cemeterios. A Burial, Society and Context in the Roman World*, Oxford.
- PERGOLA, P. (1997): *Le catacombe romane*, La nuova Italia Scientifica. Roma.
- RASCÓN, C (1996): *Manual de derecho romano*. Madrid.
- REMESAL, J. (2002): *Aspectos legales del mundo funerario romano*. Seminario de arqueologia de la Universidad de Cordoba.
- SANTIS, P. DE. (2000): *Glass vessels as grave goods and ornaments in the catacombs of Rome. A Burial, Society and context in the roman world*. Oxford.
- TESTINI, P. (1980): *Archeologia cristiana. Nozioni generali dalle origini alla fine del secolo VI*, Bari.

FIGURA 1. Planta del monument funerari de la Via Appia just a l'encreuament amb la Via Erode Attico. A l'interior de l'edificació es pot veure una obertura que comunica amb un cripta subterrània o hipogeu. Aquest sepulcre té una cronologia de segle I-II dC i és exemple de la llarga tradició en la construcció d'hipogeus de Roma. Dibuix autor.

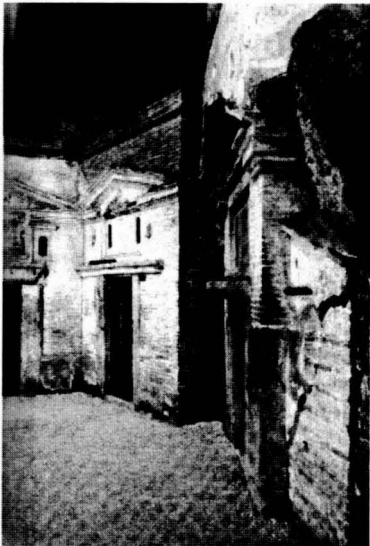
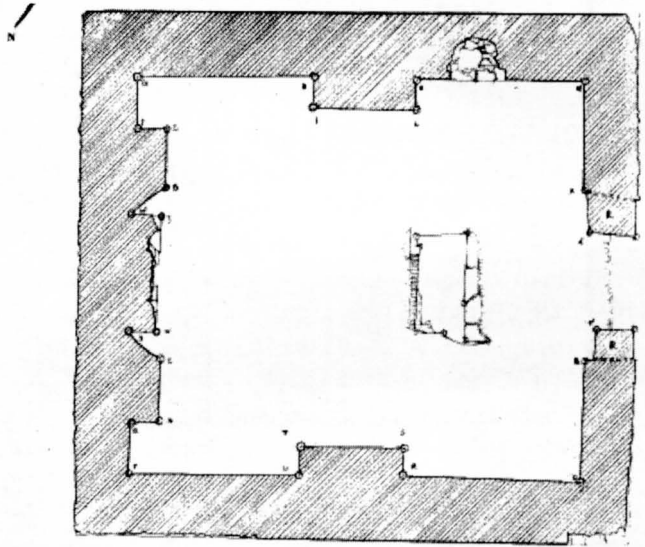

FIGURA 2. Tombes monumentals paganes de la catacumba de Sant Sebastià